

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 46 (3)/2018, s. 109–137

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2018.035>

DARIA D. NOWGORODOWA

Musaeum Gottwaldianum i jego losy w Rosji

Musaeum Gottwaldianum and Its Afterlife in Russia

Streszczenie: artykuł jest poświęcony rosyjskiemu okresowi w historii kolekcji Muzeum Gottwalda, która po zakupie przez imperatora Piotra Wielkiego stała się częścią pierwszego rosyjskiego muzeum, petersburskiej Kunstkamery. Opisano problemy i perspektywy atrybucji obiektów należących do kolekcji Muzeum Gottwalda w ramach współczesnych rosyjskich zbiorów muzealnych. Wśród zasobów Muzeum Mineralogicznego im. A. J. Fersmana RAN (dziedziczącego tradycję gabinetu mineralogicznego Kunstkamery) zidentyfikowano siedem plaket mozaiki florentyńskiej, których przynależność do kolekcji Muzeum Gottwalda jest dokumentowana przez katalogi XVIII wieku. Do kolekcji Musaeum Gottwaldianum zalicza się również wyobrażona na akwareli znajdującej się w Państwowym Ermitażu łyżeczka deserowa, którą posługiwał się „polski król Jan III”.

* Muzeum Mineralogiczne im. A. J. Fersmana Rosyjskiej Akademii Nauk (Minierałogiczeskij muziej im. A. Je. Fiersmana), 119071, Leninskiy prospekt, 18/2, Moskwa, Rosja, 119071, dnovgorodova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8701-7304.

Abstract: the paper aims to discuss the Russian period of Musaeum Gottwaldianum. The collection bought by the emperor Peter the Great formed a part of the first Russian museum – St. Petersburg’s Kunstkammer. The author discusses problems and perspectives of attribution of various pieces being formerly a part of Musaeum Gottwaldianum and nowadays of numerous Russian museums’ collections. In Fersman Mineralogical Museum seven Florentine marble stone mosaics were identified. Their attribution to Musaeum Gottwaldianum is proved by the 18th c. catalogues. Also a dessert spoon used by Polish King John III Sobieski depicted in watercolour, nowadays in the Hermitage collection, was a part of Musaeum Gottwaldianum.

Słowa kluczowe: Musaeum Gottwaldianum, Kunstkamera, gabinet minerałów, Gottwald, Muzeum Mineralogiczne, katalog minerałów, Breyne, mozaiki, marmur

Keywords: Musaeum Gottwaldianum, Kunstkamera, mineral collection, Gottwald, Mineralogical Museum, catalogue of minerals, Breyne, mosaics, marble

U źródeł rosyjskiego muzealnictwa

Imiona gdańskich kolekcjonerów Gottwaldów¹ i ich kolekcja, znana jako Musaeum Gottwaldianum, na zawsze są wpisane w historię rosyjskiego muzealnictwa, której początek jest liczony od powstania pierwszego publicznego muzeum w Rosji – Kunstkamery Piotra Wielkiego.

Piotr I zajmował się kolekcjonerstwem od dzieciństwa², a podczas swojej pierwszej wyprawy za granicę w składzie Wielkiego Poselstwa (1697–1698), kiedy miał możliwość zapoznania się ze sławnymi kolekcjami Europy, znacznie uzupełnił swoje zbiory³. Jednak jeśli mowa o rzeczy-

¹ Starszy z Gottwaldów nazywał się Christoph (Christophorus) (1636–1700), a młodszy – jego syn – Johann Christoph (1670–1713).

² T. W. Staniukowicz, *Kunstkamera Pietierburgskoj*, Moskwa 1953, s. 12–13.

³ J. Bacmeister, *Opyt o bibliotekie i kabinietie riedkostiej i Istorii Naturalnoj Sanktpietierburgskoj Impieratorskoj Akadiemii Nauk, izdannoj na francuzskom jazykie Iogannom Bakmiejsterom Podbibliotiekariem Akadiemii Nauk, a na Rossijskij jazyk pie-*

wistej zawartości Kunstkamery wczesnego okresu, to podstawą pierwszego rosyjskiego muzeum nie stały się prywatne zbiory Piotra: „ten mały zbiór”⁴, który w 1714 roku przewieziono z moskiewskiego prikazu aptecznego do Sankt Petersburga⁵. Stworzenie kolekcji na poziomie muzealnym stało się możliwe dopiero po zakupie do Kunstkamery trzech znanych zbiorów europejskich:

W 1716 roku wspaniałego zbioru lub gabinetu osobliwości amsterdamskiego aptekarza G. Seby, który wstawił się swoim dziełem wydanym w czterech częściach pod tytułem *Zbiór historii naturalnej*. Zebrał on tę skarbnicę z obu Indii i sprzedał Piotrowi Wielkiemu za 15 000 guldaków [...]. W tym samym roku z Gdańska przywieziono wspaniałe zbiory doktora Gottwalda, które w większości składały się z minerałów, muszli i drogocennych kamieni wraz z wielką liczbą bursztynów wszelkiego kształtu i barwy, wśród nich było wiele takich, które zawierały owady lub inne przedmioty należące do królestw zwierząt i roślin [...]. Tak zacne początki zasługiwały na kontynuację i doprowadzenie do pewnego stopnia doskonałości; co niejako stało się faktem w 1717 roku dzięki pozyskaniu kolekcji wytworów natury sławnego Ruyscha, która swoim bogactwem i kompozycją równa była najwspanialszym zbiorom osobliwości w Europie, a może i je przewyższała⁶.

Te trzy pierwsze kolekcje miały kilka cech wspólnych. Ich właściciele byli wybitnymi uczonymi swoich czasów, którzy zapisali się na kartach historii nauki XVII–XVIII stulecia. Sławni byli nie tylko kolekcjonerzy, lecz także ich zbiory. Najważniejsze jednak, że wszyscy oni byli związani z medycyną, co czyni wybór właśnie ich kolekcji jako podstawy i „matry-

*riewiediennoj Wasilijem Kostygowym. SPB: Tipografija morskogo szlachietskogo kadietskogo Korpusa, Sankt Petersburg 1779, s. 108–109. Na temat nabytków Piotra I zob. też prace współczesnych historyków: D. Margócsy, *Commercial Visions: Science, Trade and Visual Culture in the Dutch Golden Age*, Chicago 2014; J. J. Driessen-van het Reve, *De Kunstkamera van Peter de Grote. De Hollandse inbreng, gereconstrueerd uit brieven van Albert Seba en Johann Daniel Schumacher uit de jaren 1711–1752*, Verloren 2006.*

⁴ J. Bacmeister, op. cit., s. 109.

⁵ Właśnie to wydarzenie rosyjska historiografia uważa za początek Kunstkamery.

⁶ J. Bacmeister, op. cit., s. 109–110.

cy” rosyjskiej Kunstkamery wyborem nieprzypadkowym – fascynacja Piotra I medycyną jest szeroko znana⁷.

Dalsze losy wymienionych kolekcji w Rosji były jednak różne. Zbiory Frederika Ruyscha (1638–1731) i Alberta Seby (1665–1736) do tej pory są obiektami licznych badań naukowych w odróżnieniu od Musaeum Gottwaldianum⁸. Możliwe zresztą, że to ostatnie było pierwszą wielką kolekcją, którą celowo zakupiono na potrzeby Kunstkamery (i jak każdy „zarodek” mogącą wiele powiedzieć o „ideale” muzeum kulturowanym przez Piotra I). W rosyjskiej historiografii jako datę zakupu kolekcji Gottwalda do Kunstkamery przyjęło się wskazywać 1716 rok⁹, jednak źródła europejskie zawierają informacje o zakupie dokonanym dwa lata wcześniej, w 1714 roku¹⁰.

Na stronie tytułowej katalogu aukcyjnego Muzeum Gottwalda¹¹, który jest swoistym afiszem informującym o miejscu i czasie aukcji oraz

⁷ J. H. Appleby, *Robert Erskin – Scottish Pioneer of Russian Natural History*, „Archives of Natural History” 1982, Vol. 10 (3), s. 383.

⁸ Wybrany aspektom rosyjskiej historii kolekcji Muzeum Gottwalda są poświęcone moje artykuły z lat 2009–2017 oraz dysertacja doktorska (zob. dalej). Nie wyczerpują one jednak istniejących możliwości badawczych, a co najważniejsze, nie świadczą o braku konieczności dalszych badań nad tą bardzo interesującą kolekcją.

⁹ Datowanie na 1716 rok najwidoczniej bierze swój początek w pracy Johanna Schumachera, który napisał krótką przedmowę do pierwszego ilustrowanego przewodnika po Bibliotece Imperatorskiej i Kunstkamerze (*Palaty Sanktpietierburskoj imperatorskoj Akademii nauk Biblioteki i Kunstkamiery s kratkim pokazaniem wsiech nachodiaszczichsia w nich chudożestwiennych i naturalnych wieszczej socziniennoje dla ochotnikow onyja wieszczy smotriet’ żelajuszczich*, Sankt Petersburg 1744).

¹⁰ Szczegółowo pisałam o tym w artykułach: D. D. Nowgorodowa, *Florientijskaja mozaika „Minieralnogo kataloga” w sobranii Minieratologiczeskiego muzieja im. A. J. Fiersmana RAN*, w: *Słownik jazyka M. W. Łomonosowa*, gł. ried. akad. N. N. Kazanskij (seria: „Materiały k słownikowi”, wyp. 5: *Słownik-sprawocznik „Minieratologija M. W. Łomonosowa”*, otw. ried. S. S. Wołkow, Sankt Petersburg 2010, s. 134–136, 138; eadem, *Ot Muzieja Gottwalda k Minieralnomu katalogu Kunstkamiery*, w: *Indoejropiejskoje jazykoznanije i klassiczeskaja filologija – XVII (cztienija pamiaty I. M. Tronskogo). Materialy Mieżdunarodnoj konfieriency, prochodiwszej 24–26 ijunia 2013 g.*, otw. ried. N. N. Kazanskij, Sankt Petersburg 2013, s. 636–653. W prezentowanym artykule jedynie w skrócie przytaczam fakty świadczące na rzecz datowania na 1714 rok.

¹¹ *Musaeum Gottwaldianum, sive catalogus rerum rariorum, tam naturalium, quam artificialium, longa annorum serie. Curaque et sumtibus haud exiguis collectarum, à viris*

po krótko opisuje sprzedawane zbiory, jak w każdym katalogu aukcyjnym w tamtych czasach, zostało przewidziane puste miejsce przeznaczone dla odrębnego uzupełnienia daty licytacji. W zbiorach British Library zachowały się dwa egzemplarze katalogu z datą dzienną: „9. Aprilis. St. v.” 1714 roku (tab. 1). Napis został wykonany ręką znanego botanika Johanna Philippa Breynę’a (1680–1764), który zajmował się przygotowaniem kolekcji do licytacji. Właśnie te dwa egzemplarze wysłał on do Londynu na początku 1714 roku¹², adresując je do znanego brytyjskiego kolekcjonera Hansa Sloane’a (1660–1753). (Jak Breynę pisał w *postscriptum* listu, miały one trafić do Sloane’a i ich wspólnego przyjaciela Jamesa Petivera [1663–1718], tab. 2). W odpowiedzi zasmucony Sloane poinformował Breynę’a, że choć chciał kupić coś z Muzeum Gottwalda, to wysłane przez Breynę’a egzemplarze katalogu aukcyjnego otrzymał długo po wyznaczonej dacie aukcji, o której mowa na katalogowej karcie tytułowej.

Również inne źródła potwierdzają 1714 rok jako datę aukcji: na odwrocie karty tytułowej katalogu *Musaeum Gottwaldianum* z rycinami kolekcji konchologicznej i anatomicznej znajdują się rękopiśmienne notatki strasburskiego uczonego Jeana Hermanna (1738–1800): „Muzeum Gottwalda po jego śmierci¹³ zostało rozsprzedane [...]. Muzeum Gottwalda zostało wystawione w Gdańsku w 1714 roku na aukcję publiczną zgodnie z katalogiem [...]. Jego muzeum kupił rosyjski imperator Piotr Wielki za

d.v. excellentissimis experientissimisque, D. Christophoro Gottwaldio, Med. D. & Phisico Gedanensi, Patre & D. Joh. Christoph Gottwaldio, Med. D. filio, quas publica auctione in aedibus Gottwaldianis Anno 1714. d. [...] Divendet Georgius Mattern. Typis JOH. ZACHARIAE STOLLI [Gedani 1714]. Tytuł w języku polskim (przekł. aut.): „Muzeum Gottwalda lub katalog rzeczy rzadkich tak naturalnych, jak i artystycznych, w ciągu wielu lat staraniami i znacznymi środkami zebranych z woli boskiej przez mężów przewspaniałych i doświadczonych wielce Doktora Christoph Gottwalda, doktora medycyny i nauk przyrodniczych z Gdańska, ojca, i Doktora Joh. Christoph Gottwalda, doktora medycyny, syna, którzy na otwartej aukcji w domu Gottwaldów [...] 1714 będzie licytować Georg Mattern”.

¹² British Library, London, Sloane MS 404, fol. 222 (J. P. Breynius, *Letter to Sir H. Sloane. Gedani*, 30 Jan. 1714).

¹³ Mowa tu najwyraźniej o śmierci Gottwalda młodszego, Johanna Christoha w 1713 roku.

20 000 rubli¹⁴. Historyk kultury polskiej Dubois de Jancigny również pisze, że Piotr I nabył Muzeum Gottwalda w 1714 roku¹⁵.

Przyczyna rozbieżności w datach zakupu kolekcji Gottwalda do Kunstkamery w źródłach rosyjskich i europejskich nie została jeszcze wyjaśniona¹⁶.

Gabinet mineralny doktora Gottwalda z Gdańska

Na Muzeum Gottwalda składały się nie tylko minerały. Jak można wnioskować z treści katalogu aukcyjnego, minerały zajmowały w muzeum trzy szafy (*scrinia*), kolekcje konchologiczna i zoologiczna były ulokowane w szafie czwartej, botaniczna, najmniejsza – w piątej; zbiory sztuki (*artificalia*) zostały opisane oddzielnie, składało się na nie ponad 100 jednostek inwentarzowych. W rosyjskiej historiografii Muzeum Gottwalda jest wspomniane jednak zwykle jedynie w odniesieniu do kolekcji minerałów jako „gabinet mineralny doktora Gottwalda z Gdańska”¹⁷. Początek historii gabinetu minerałów Kunstkamery (obecnie największej i najstarszej rosyjskiej instytucji akademickiej, która niedawno obchodziła swoje 300-lecie –

¹⁴ Ten konkretny egzemplarz katalogu jest przechowywany w kolekcji Hermanna Uniwersytetu w Strasburgu; *Musaeum gottwaldianum continens tabulas mutas quarum anatomicae sexaginta & una, conchyliologicae quadraginta & novem, aliaque corpora marina experimentes, sculpta et ad edendum jam parata*, Gedani 1714, <http://docnum.u-strasbg.fr/cdm/ref/collection/coll13/id/43888> (dostęp: 15.02.2016).

¹⁵ J.-B. Dubois de Jancigny, *Essai sur l'histoire littéraire de Pologne. Par. M. D. *** Réflexions générales sur les progrès des sciences et des arts, histoire naturelle et géographie [...]*, Berlin 1778, s. 563–564, <https://books.google.pl/books?id=GqxfAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false> (dostęp: 01.05.2018).

¹⁶ O przygotowaniach do sprzedaży Muzeum Gottwalda zob. K. Pękacka-Falkowska, *Wokół sprzedaży gdańskiego muzeum doktorów Gottwaldów: Johann Philipp Breyné i jego korespondenci*, „Zapiski Historyczne” 2017, t. 82, z. 3. s. 33–50, <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2017.34> (dostęp: 22.11.2017), wariant angielski: eadem, *About the Sale of the Museum of the Gottwalds: Johann Philipp Breyné and His Correspondents*, s. 31–52, <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2017.69> (dostęp: 01.05.2018).

¹⁷ Por. „W Gdańsku kupił on [Piotr I] od doktora Gottwalda kolekcję minerałów, muszli i rzadkich kamieni” (P. P. Piekarskij, *Nauka i literatura w Rossii pri Pietrie Wielikom*, t. 1, Sankt Petersburg 1862, s. 53).

Muzeum Mineralogicznego im. A. J. Fersmana RAN) liczy się od momentu zakupu „gotowej” kolekcji minerałów: „Tegoż roku 1716 zakupiono [do Kunstkamery] z Gdańska zbiory D[oktora] Gottwalda. [...] Dało to, jak się wydaje, początek gabinetowi mineralicznemu”¹⁸.

Sprowadzanie różnorodnych zasobów Muzeum Gottwalda do niewielkiego zbioru mineralogicznego, który interesuje jedynie specjalistów, stało się, być może, jedną z przyczyn tego, że w Rosji o nich zapomniano. Jednak najbardziej prawdopodobną przyczyną zaniedbań w zakresie zbadań kolekcji Christopha Gottwalda jest brak rzetelnych atrybucji obiektów należących niegdyś do Musaeum Gottwaldianum, które obecnie znajdują się w zbiorach różnych rosyjskich muzeów.

Po dotarciu do Sankt Petersburga i Kunstkamery kolekcja Muzeum Gottwalda, podobnie jak inne prywatne kolekcje, dość szybko uległa rozproszaniu. Gabinet minerałów został wydzielony jako osobny zbiór przez Johanna Gmelina po rozpoczęciu przezeń pracy nad pierwszym katalogiem minerałów przechowywanych w Kunstkamerze¹⁹. Wybrał on w tym celu „kopaliny” z różnych kolekcji prywatnych, które znajdowały się w Kunstkamerze, w tym również z Muzeum Gottwalda:

Trzy lata temu, kiedy postanowiłem zestawić katalog minerałów muzeum imperatorskiego, wydało mi się słuszne połączenie różnych kolekcji [minerałów], które tam się znajdowały. Kolekcja gdańskiego lekarza Gottwalda stanowiła zasadniczą, choć nie najwspanialszą część. Była i inna kolekcja należąca niegdyś do pewnego saskiego metalurga, ta była najbardziej uboga. Następnie były różne skrzynki wypełnione minera-

¹⁸ W. M. Siewiergin, *Obozrienije minieralnogo kabineta Impieratorskoj Akademii nauk*, „Technologiczeskij Żurnal” 1814, t. 11, cz. 1, s. 8. We współczesnej literaturze naukowej początki Kunstkamery (oraz Muzeum Mineralogicznego im. A. J. Fersmana RAN) datuje się podobnie, np. G. P. Barsanow, W. A. Kornietowa, *Istorija razwitijsja Mineralogiczeskogo muzieja im. A. Je. Fiersmana AN SSSR za 270 let (1716—1986)*, w: *Starijszije mineralogiczskie muziei SSSR. Oczerki po istorii geologiczeskich znanij*, Moskwa 1989, s. 9–52.

¹⁹ Badania kolekcji minerałów Kunstkamery zapoczątkował Johann Gmelin w 1727 roku (T. W. Staniukowicz, op. cit., s. 93), pracę nad katalogiem – w 1731 roku. A. I. Andriejew, I. I. Szafranowskij, *Primieczanija. Minieralnyj katalog*, w: *Łomonosow M. W., Połnoje sobranije soczinienij*, t. 5: *Trudy po minieralogii, mietallurgii i gornomu dielu 1741–1763 gg.*, Leningrad 1954, s. 654.

łami, których część przywieziono ze Szwecji, część – z Rosji. Do tego doszła kolekcja mineralogiczna z księstwa Wirtembergii, którą przywiózł tu Johann Georg Gmelin. Nie można też pominąć minerałów przywiezionych przez pana Messerschmidta z Syberii, choć tych było niewiele²⁰.

Katalog został ukończony na polecenie Johanna Ammana przez znanego rosyjskiego uczonego Michaiła Łomonosowa w 1741 roku (była to pierwsza praca młodego Łomonosowa w petersburskiej Akademii Nauk po jego powrocie z zagranicy). Ten pierwszy kompletny opis kolekcji gabinetu minerałów – *Katalog minerałów*²¹ – opublikowano w 1745 roku w trzeciej części pierwszego tomu ogólnego katalogu wszystkich zbiorów Kunstkamery²². Przed opisami minerałów znajdowało się omówienie rozmieszczenia tych obiektów w Kunstkamerze: „Cam. PP.QQ.RR.”; zachował się plan ekspozycji Kunstkamery z 1741 roku, na którym można odnaleźć te trzy „gabinety”²³ (tab. 3). Istotne, że rzeczywista zawartość kolekcji gabinetu minerałów w czasie, gdy sporządzano jej opis na potrzeby pierwszego katalogu minerałów Kunstkamery w 1745 roku, nie odbiegała znacznie od zbiorów Muzeum Gottwalda. W rosyjskiej literaturze naukowej zwykle wskazuje się

²⁰ J. G. Gmelin, *Zamieczanije, nieobchodimoje dla ponimanija minieralnych katalogow. 1733 g.*, Pieriewdoślat. jaz. A. I. Dowatura, w: *Łomonosow M. W., Połnoje sobranije soczinienij*, t. 5, s. 658.

²¹ *Catalogus minerarum*, w: *Musei Imperialis Petropolitani*, vol. 1, pars 3: *Qua continentur res naturalis ex regno minerali*, Sankt Petersburg 1745. Wyd. współczesne: *Musei Imperialis Petropolitani Vol. 1. Pars tertia qua continentur res naturalis ex regno minerali*, w: *Słownik języka M. W. Łomonosowa*, gł. ried. akad. N. N. Kazanskij, otw. ried. S. S. Wołkow, Sankt Petersburg 2010, s. 359–467. W *Dzielałach Zebranych* Michaiła Wasiljewicza Łomonosowa przytoczona jest łacińska część katalogu (obejmująca te minerały, które opisał Łomonosow) i kompletny katalog minerałów w przekładzie na język rosyjski: M. W. Łomonosow, *Minieralnyj katalog*, w: *Łomonosow M. W., Połnoje sobranije soczinienij*, t. 5. Rosyjski przekład w tym wydaniu pochodzi z rękopisu Gołubcowa z XVIII wieku (A. I. Andriejew, I. I. Szafranowski, op. cit., s. 653).

²² Pierwszy zbiorczy katalog wszystkich zbiorów Kunstkamery (*Musei Imperialis Petropolitani Vol. I–II*, Sankt Petersburg 1741–1745) składał się z dwóch tomów i zawierał opis kolekcji anatomicznej, botanicznej, mineralogicznej i numizmatycznej oraz zbiorów dzieł sztuki i osobliwości oraz innych kolekcji Kunstkamery.

²³ *Pałatysanktpietierburgskoj Impieratorskoj Akadiemii nauk Biblioteki i Kunstkamiery: Kotorych predstavleny plany, fasady i profily, pripisanijja jeja impieratorskomu wysoczesztwu gosudarynie wielikoj kniaginie i prawitielnice wsieja Rossii*, Sankt Petersburg 1741, tab. V.

dokładną liczbę eksponatów gabinetu minerałów Gottwalda, która wynosi 1195²⁴, jednak jest to liczba błędna. Jako pierwszy podał ją W. M. Siewiergin²⁵, zaznaczając jednak, że nie obejmuje ona „bursztynów, skamielin, stalaktytów itp.”, a było ich, jak wynika z ogólnego szacunku zawartego w katalogu aukcyjnym Muzeum Gottwalda, ponad 1000, a możliwe, że o wiele więcej; w katalogu bardzo często mowa bowiem o liczbie skrzyń, a nie egzemplarzy i najprymitywniejszy szacunek daje nam około 2500 mineralnych eksponatów. Liczbę eksponatów gabinetu minerałów według katalogu z 1745 roku ocenia się zwykle na około 3000²⁶ (co prawda, tu również należy brać pod uwagę, że w opisach próbek minerałów bardzo często pojawia się liczba mnoga, a nie dokładna cyfra; jednocześnie oddzielne eksponaty występujące w katalogu Muzeum Gottwalda pod wspólnym zapisem inwentarzowym w katalogu Kunstkamery są opisane pojedynczo, tak jest np. z kolekcją bursztynu). W rezultacie kolekcja Musaeum Gottwaldianum powinna stanowić około trzech czwartych lub więcej wszystkich eksponatów gabinetu mineralnego – być jego „zasadniczą częścią”, jak jednoznacznie zaświadczał Johann Gmelin, o czym pisaliśmy wcześniej²⁷.

Formalnie oznacza to, że w istocie mamy do czynienia z tymi samymi przedmiotami, które zostały opisane chronologicznie w dwóch katalogach: katalogu aukcyjnym Muzeum Gottwalda (1714) oraz pierwszym katalogu minerałów Kunstkamery (1745). O ile w zbiorach współczesnego Muzeum Mineralogicznego im. A. J. Fersmana RAN znajdują się eksponaty opisane w katalogu minerałów z 1745 roku, to istnieją wszelkie przesłanki do poszukiwania świadectw, że pochodzą one z Musaeum Gottwaldianum.

²⁴ D. I. Solskij, *Oczerk istorii Minieratologiczeskogo muzieja Akadiemii nauk SSSR (doriewolucyonnyj period) // Trudy Minieratologiczeskogo muzieja*, Moskwa 1961, wyp. 11, s. 220; G. P. Barsanow, W. A. Kornietowa, op. cit., s. 9; A. A. Godowikow, *Osnownyje chronologiczeskije daty w istorii Minieratologiczeskogo muzieja im. A. Je. Fiersmana AN SSSR // Starijeszyje minieratologiczeskije muzei SSSR. – Oczerki po istorii gieologiczeskich znanij*, Moskwa 1961, wyp. 25, s. 53.

²⁵ W. M. Siewiergin, op. cit., s. 9.

²⁶ Ibidem; D. I. Solskij, op. cit., s. 220.

²⁷ J. G. Gmelin, op. cit., s. 658.

Perspektywy rekonstrukcji kolekcji Muzeum Gottwalda

We współczesnych zbiorach Muzeum Mineralogicznego im. A. J. Fersmana RAN zaledwie kilka obiektów jest opatrzonych atrybucjami zgodnymi z opisami katalogu minerałów Kunstkamery z 1745 roku. Mowa o 12 plakietach florentyńskiej mozaiki²⁸. Bardzo prawdopodobne, że część z nich, mianowicie plakiety marmuru ruinowego (florentyńskiego)²⁹ (tab. 4), pochodzą z Muzeum Gottwalda. Przypuszczenie to może uprawdopodobniać podobieństwo ich opisów w katalogu minerałów z 1745 roku i katalogu aukcyjnego Muzeum Gottwalda.

²⁸ D. D. Nowgorodowa, *Флорентијскаја мозаика*, s. 131–164.

²⁹ W muzeum Opificio delle pietre dure we Florencji przechowywane są podobne plakiety mozaikowe, które swoimi *Lusus Naturae*, naturalnymi obrazami ruin, mogą konkurować z kunsztem artystycznym. Jako popularny typ mozaik są one datowane bardzo ostrożnie i w szerokim zakresie obejmują cały XVIII wiek (W. Koeppe, A. Giusti, *Art of the Royal Court: Treasures in Pietre Dure from the Palaces of Europe*, New York 2008, s. 159). Szczegółowo na temat różnych dzieł wykonanych techniką mozaiki florentyńskiej i o rozwoju jej tradycji pisze również Anna Maria Massinelli w pracy *Hardstones: The Gilbert Collection* (London 2000). Uważa się, że mozaika florentyńska (lub – zgodnie z nazewnictwem historycznym – *pietra dura*) powstała w Italii: w 1588 roku wielki książę Ferdynand I Medyceusz założył we Florencji warsztat mozaiki Opificio delle pietre dure. Już od początku XVII wieku takie zakłady pojawiają się powszechnie w całej Europie. Technikę tę w przybliżeniu można określić jako „inkrustację kamieniem”. Jednak, w odróżnieniu od inkrustacji, w *pietra dura* nie stosuje się inkrustowanego podłoża, a cienkie, różnokolorowe kamienne płytki po prostu nakleja się na kamienną podstawę (najczęściej stanowi ją czarny łupek) w taki sposób, aby razem komponowały się w rysunek. W odróżnieniu od mozaiki „rzymskiej”, gdzie w przybliżeniu jednakowe rozmiarem i formą tessery (płaskie, kwadratowe płytki z kamienia) „tworzą rysunek” na podobieństwo punktowych dotknięć pędzla malarza puentylisty, w technice *pietra dura* układa się ściśle obok siebie kamienne płytki najróżniejszych rozmiarów i form. Kontury tych płytek mogą całkowicie pokrywać się z obrysem przedstawianego obiektu lub tylko z jego częścią, ale twórca zawsze uwzględnia i wykorzystuje przy tym naturalny rysunek istniejący na kamieniu. W mozaice florentyńskiej znaczenie ma nie tylko (i nie tyle) kolor płytki kamiennej, ale też właśnie naturalny wzór materiału i umiejętność wykorzystania go w procesie tworzenia przez wplecenie go w zamierzony kształt (lub – jak w przypadku marmuru ruinowego – przez rezygnację z jakiegokolwiek ingerencji w naturalnie powstałe rysunki odkryte na powierzchni kamienia).

W katalogu minerałów z 1745 roku płytki mozaiki z marmuru florenetyńskiego zostały opisane w rozdziale *Marmury* (nr 1–18):

SCRIN. VII:

- Nr. 1. Tabula quadrilatera oblonga, ex Marmore Florentino excisa, in quo rupes, rudera et nubes ad vivum depicta conspiciuntur, coloris fuscii et flaventis, ad extremitates ejus lamellae Marmoris candidioris agglutinatae sunt, cancellorum instar. Longitudo ejus dimidium pedem superat, latitudo vix adaequat.
2. Similis tabula minor per medium vena Quarzi tendente divisa.
3. Tabula hujusmodi adhuc minor fuscioris coloris.
4. Tabula ex Marmore Florentino, ut Nr. 3, confecta, quadrangula, 5 pollices circiter longa, 2 lata, sine marginibus, ex Marmore candidiore.
5. Simile Marmor in tabulam ovalem excisum.
- 6–9. Quatuor orbiculi ex Marmore Florentino flavente fuscioris diametri bipollicaris.
- 10–11. Duo orbis majores ex Marmore Florentino flavente dilutioris.
- 12–18. Septem tabulae, quatuor circiter pollices longae, 2 latae ex Marmore Florentino fuscioris, ut est Nr. 6, excisae³⁰.

W katalogu aukcyjnym Muzeum Gottwalda marmur florenetyński został opisany z podobnym objaśniającym opisem: „Scrinium III, Capsula

³⁰ M. W. Łomonosow, op. cit., s. 25–26. Te same opisy w rosyjskim przekładzie z XVIII wieku: „INWENTARZ MARMURÓW. 1: Płytką czworokątną, podłużną, wyciętą z marmuru florenetyńskiego, na której góry kamienne, ruiny budynków i chmury w naturalnym kształcie są przedstawione, koloru ciemnożółtego. Do krawędzi tej płytki przyklejone są cienkie listewki z białego marmuru na podobieństwo ramek. Jedna z nich ma długość około pół stopy, a szerokość jej jest niemal równa. 2: Taka sama płyta, mniejsza od poprzedniej, którą po środku żyła kwarcu przedziela. 3: Taka sama płyta, jeszcze mniejsza od poprzedniej i koloru ciemniejszego. 4: Płyta z marmuru florenetyńskiego, ciemnego koloru, o wygładzie takim samym, jak pod numerem 3, czworokątna, o długości ok. pięciu cali, szerokości dwóch, bez ramki, bez białego marmuru. 5: Taki sam marmur wycięty w kształt owalnej płytki. 6–9: Cztery krążki z ciemnożółtego marmuru florenetyńskiego o średnicy dwóch cali. 10–11: Dwa krążki podobne do poprzednich z jasnożółtego marmuru florenetyńskiego. 12–18: Siedem płytek o długości ok. czterech cali, szerokości dwóch z ciemniejszego marmuru florenetyńskiego, podobnego do oznaczonego numerem 6” (za: *ibidem*, s. 193–194).

XXXIII, 28. Tabulae ex marmore Florentino arbusculas et civitatum ruinas repraesentantes, quarum quaedam lineis quadratis inclusa”³¹.

Porównanie tego tekstu z opisem Michaiła Wasiljewicza Łomonosowa w katalogu minerałów pozwala przypuszczać, że mowa o tych samych mozaikach, i że Łomonosow, opisując te eksponaty, weryfikował swój opis z tekstem katalogu Musaeum Gottwaldianum. Możliwe jednak, że w większym stopniu mamy tu do czynienia nie z przypadkową zbieżnością, a ze standardem, praktycznie rzecz biorąc szablonem. Jeśli przyjrzeć się opisom florentyńskiego marmuru z XVII–XVIII wieku, to można zauważyć, że wszędzie zawierają one wzmianki o przedstawionych na nich ruinach, miastach i domach, drzewach, chmurach itd., jak gdyby narysowanych na jego powierzchni przez naturę³². Jest to szczególna cecha rzeczowych opisów w katalogach kolekcji wczesnej ery nowożytnej: są one bardzo niedokładne, jeśli chodzi o detal³³, a jeśli dotyczą zbiorów z zakresu nauk przyrodniczych, to dodatkowo częściej cytują definicje książkowe, niż charakteryzują konkretne obiekty³⁴. Młody Łomonosow, opisując florentyński marmur, mógł weryfikować swoje opisy zarówno z zapisami katalogu kolekcji Gottwalda, jak również z dowolnym innym opisem marmuru florentyńskiego w dostępnych pracach naukowych – wszystkie były mniej więcej takie

³¹ Tj. „szafa III, szuflada XXXIII, Dwadzieścia osiem tabliczek z marmuru florentyńskiego z wyobrażeniami drzew i ruin miast, niektóre z nich zamknięte w kwadratowe linie”. *Musaeum Gottwaldianum, sive catalogus*. Drukowany katalog Muzeum Gottwalda został wydany bez paginacji, dlatego w celu ułatwienia poszukiwań w tekście przytaczam numery szaf i skrzyń widniejące w opisach.

³² Por. opinię Athanasiusa Kirchera przedstawioną w *Mundus Subterraneus*: „[...] in altero quodam lapide marmoreo depictas urbes, montes, nubes, cuiusmodi est in meo Museo, urbem turricam cum domibus fenestris instructis”. A. Kircher, *Mundus Subterraneus*, t. II, Joannem Jansonium & Elizeum Weyerstraten, Amstelodami 1664, s. 32.

³³ J. Keating, L. Markey, *Introduction: Captured Objects. Inventories of Early Modern Collections*, „Journal of the History of Collections” 2011, Vol. 23, No. 2, s. 209–210.

³⁴ D. D. Nowgorodowa, *Katalogi Minieralnogo kabinieta Kunstkamiery XVIII w.: kulturnaja istorija kollekciji*, Dissertacja na soiskanije uczenoj stiepieni kandidata kulturologi. Rossijskij gosudarstwiennoj gumanitarnyj uniwersitet, Moskwa 2017, s. 138–140, http://www2.rshu.ru/binary/object_19.1514194128.96851.pdf [permalink] (dostęp: 01.05.2018).

same; tak jak współcześnie we wszelkich opracowaniach mineralogicznych minerały opisuje się podobnie. Niemniej jednak, biorąc pod uwagę przytoczone wcześniej rozważania na temat kolekcji gabinetu minerałów w czasie spisywania jej pierwszego katalogu w 1745 roku, według których składała się ona w większości z eksponatów Musaeum Gottwaldianum, przynależność omawianych mozaik do kolekcji Gottwalda można uznać za wysoce prawdopodobną.

Kolekcja Muzeum Gottwalda w katalogach

Interesująca jest nie tylko identyfikacja obiektów znajdujących się w zasobach rosyjskich muzeów na podstawie opisów katalogu aukcyjnego Muzeum Gottwalda, ale również porównanie tych opisów z zapisami w rosyjskich katalogach muzealnych. Katalog rzeczowy Musaeum Gottwaldianum, choć został zredagowany na potrzeby sprzedaży aukcyjnej, był też dziełem naukowym, i to w tym samym, jeśli nie w większym stopniu, niż zwykłym opisem licytacyjnym, tym bardziej że opisy w nim zawarte zostały sporządzone przez znanego uczonego Johanna Philippa Breyne'a³⁵. Nie przypadkiem we wczesnej nowożytności katalogi kolekcji rozmaitych gabinetów osobliwości i panoptikonów były tak popularne, korzystano z nich bowiem w praktyce naukowej. Na przykład katalogi kolekcji botanicznych często traktowano jak encyklopedie i posługiwano się nimi w celu identyfikacji obiektów przyrodniczych w czasach, gdy system nazewniczy nie był jeszcze ustabilizowany³⁶. W Kunstkamerze, która przeszła pod kuratelę petersburskiej Akademii Nauk zaraz po jej powołaniu w 1725 roku, obok kolekcji utrzymywano bibliotekę zawierającą m.in. katalogi zbiorów (nie tylko

³⁵ F. A. Zorn v. Plobsheim Freiherr, *Noch einige und verbesserte Nachrichten, das Musaeum Gottwald. Betreffend*, „Berlinische Sammlungen zur Beförderung der Arzneywissenschaft, der Naturgeschichte, der Haushaltungskunst, Cameralwissenschaft und der dahin einschlagenden Litteratur” 1774, Bd. 6, s. 659–660.

³⁶ D. Margócsy, „Refer to folio and number”: *Encyclopedias, the exchange of curiosities and practices of identification before Linnaeus*, „Journal of History of Ideas” 2010, vol. 71, n. 1, s. 63–90.

Kunstkamery, ale również wielu innych)³⁷. Gabinet minerałów obejmował nie tylko zbiory minerałów i skał, lecz również katalogi rozmaitych kolekcji mineralogicznych³⁸. Jest jasne, że nie tylko kolekcja Muzeum Gottwalda w swoim wymiarze materialnym, ale również opisy powinny były pozostawić po sobie ślad w rosyjskiej kulturze naukowej i praktykach kolekcjonerskich XVIII wieku.

Spośród trzech drukowanych katalogów zawierających opisy różnych części Muzeum Gottwalda³⁹ w osiemnastowiecznej Rosji znane były dwa.

Katalog z rycinami eksponatów z Gottwaldowskiej kolekcji anatomicznej, zoologicznej i konchiologicznej zachował się w Bibliotece Muzeum Zoologicznego RAN (został on opisany przez K. B. Jurjewa w 1976 roku)⁴⁰. Jurjew w swoim artykule wspomina o anonimowym „starym, słabo czytelnym napisie” na wyklejce pierwszego tomu i przytacza jego rosyjski przekład: „Być może te tablice zostały zakupione przez Piotra Wielkiego z kolekcją Gottwalda?”⁴¹. Najprawdopodobniej to prawda i katalog przechowywany obecnie w Muzeum Zoologicznym RAN, o którym wspomina osiemnastowieczne źródło, pojawił się w Rosji razem z tą kolekcją. Akadernik Johann Amman pisał w liście do Johanna Schumachera 10 listopada 1741 roku: „Przejrzałem już wszystkie katalogi minerałów sporządzone przez pana Łomonosowa. [...] Zobacz Pan, czy załączone przeze mnie

³⁷ O zasobach Biblioteki Akademii Nauk w Petersburgu zob. J. H. Appleby, op. cit.

³⁸ *Kratkaja Opis' mineralnomu kabinetu Impieratorskoj akadiemii Nauk, po nowomu onago raspotożeniju w 1820 godu*, Sankt Petersburg 1821, s. 22.

³⁹ Mam na myśli katalog aukcyjny Muzeum Gottwalda z opisem jego zbiorów (*Musaeum Gottwaldianum, sive catalogus*) oraz dwa katalogi rycin z ilustracjami poszczególnych eksponatów kolekcji: katalog z rycinami elementów kolekcji konchiologicznej, zoologicznej i anatomicznej bez żadnego tekstu (*Musaeum gottwaldianum continens tabulas*) oraz katalog będący nowym wydaniem (1782) rycin kolekcji konchiologicznej z katalogu Muzeum Gottwalda (J. S. Schröter, *Musei Gottwaldiani testaceorum, stellarum marinarum et coralliorum. Musei Gottwaldiani testaceorum, stellarum marinarum et coralliorum quae supersunt tabulae. Die Conchylien, Seesterne und Meergewächse der ehemaligen Gottwaldtischen Naturaliensammlung: nach den vorhandenen neun und vierzig Kupfertafeln mit einer kurzen Beschreibung begleitet* [...], Nuremberg 1782).

⁴⁰ K. B. Jurjew, *Christofor Gottwald, jego kolekcja i kniga*, w: *Rukopisnyje i riedkije pieczatnyje knigi w fondach Biblioteki AN SSSR*, Moskwa 1976, s. 67–74.

⁴¹ *Ibidem*, s. 69.

tablice pana Gottwalda [tj. ryciny; wyróżnienie – D. N.] należą czy nie należą do Akademii”⁴².

W Muzeum Mineralogicznym im. A. J. Fersmana RAN przechowywany jest rękopiśmienny inwentarz Muzeum Gottwalda⁴³ o wymiarach odpowiadających formatowi B2, bez strony tytułowej, w którym opis kolekcji zaczyna się od drugiej skrzynki pierwszej szafy: nr 8 (Scrinium I, Caps. II, A, 8) (tab. 5, 6). Pierwsze dwie karty tego rękopisu (trzy strony, 64 pozycje inwentarzowe) są doszyte do katalogu kolekcji Alberta Seby i w ten sposób przechowywane w Bibliotece Akademii Nauk (BAN) w Sankt Petersburgu⁴⁴. Na odwrocie kart katalogu Gottwalda przechowywanych w BAN znajduje się niedatowany napis „wszystkie trzy pisma są oryginalne”⁴⁵.

Omawiany opis (składający się z dwóch części znajdujących się w Muzeum Mineralogicznym im. A. J. Fersmana i w BAN) jest rękopiśmiennym wariantem katalogu aukcyjnego Muzeum Gottwalda z 1714 roku⁴⁶. Paradoksem jest, że drukowany katalog aukcyjny Muzeum Gottwalda był najwyraźniej nieznan w Rosji aż do niedawna, kiedy po raz pierwszy sporządzono atrybucję wspomnianego już spisu tegoż katalogu⁴⁷. W historiografii rosyjskiej wzmiankuje się o nim jedynie raz w pracy akademika W. I. Wiernadskiego⁴⁸. Jednak widać wyraźnie, że Wiernadskij, choć powoływał się na katalog aukcyjny, nie miał go w rękach i nie porównywał go z rękopiśmiennym wariantem należącym do muzeum, a o zawartości

⁴² *Pismo akademiaka Ammana k Szumachieru, ot 10 nojabria 1741 g.*, w: *Matieriały dla biografii M. W. Łomonosowa, s 1736 po 1741 god*, Izdał A. Kunik, *Sbornik matieriałow dla istorii Impieratorskoj akademii nauk w XVIII wiekie*, Sankt Petersburg 1865, s. 352.

⁴³ *Musaeum gottwaldianum* // *Matieriały Minierałogiczeskogo muzieja im. A. Je. Fiersmana RAN*. D. № 10. 21 l. 2°.

⁴⁴ *Musaei Gottwaldiani. Pars prima continens Varia naturalia ex Triplici Naturo Regno polita* // *Biblioteka RAN*. Otdiel rukopisiej. F 188.Ł. 19–20 ob. Te rękopiśmienne karty z kolekcji BAN po raz pierwszy opisał K. B. Jurjew, op. cit.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 71.

⁴⁶ *Musaeum Gottwaldianum, sive catalogus*.

⁴⁷ D. D. Nowgorodowa, *Ot Muzieja Gottwalda k Minierałnomu katalogu Kunstkamiery*, 2013.

⁴⁸ Akademiak Wiernadskij był dyrektorem Muzeum Mineralogicznego im. Fersmana w latach 1906–1914 (muzeum nazywało się wówczas: Wydział Mineralogiczny Muzeum Geologicznego im. Piotra Wielkiego, od 1914 roku – Muzeum Mineralogiczne RAN).

kolekcji minerałów Muzeum Gottwalda pisał na podstawie źródeł (prawdopodobnie było to dzieło Gabriela Rzączyńskiego [1664–1737], który niejednokrotnie wspominał o Muzeum Gottwalda)⁴⁹. Tylko w ten sposób można wyjaśnić dawaną przezeń charakterystykę: „Muzeum Gottwalda [...] zawierało bogate zbiory [kopalin] lokalnych ziem (Prus), skupiając się głównie na historii bursztynu”⁵⁰. W katalogu Muzeum Gottwalda wśród minerałów opisane zostały nie tylko lokalne kopaliny, ale też wiele innych (np. z Węgier, co łatwo stwierdzić po toponimach występujących w tekście katalogu), a bursztyn nie stanowił zasadniczej części kolekcji, choć był jej istotną częścią.

Jednakowoż inwentarz z katalogu aukcyjnego Muzeum Gottwalda, o którym zapomniano w XX wieku, wcześniej był dobrze znany i potrzebny w badaniach muzealnych. Pierwsza znana mi wzmianka o nim, jako o „zachowanym *oryginalnym* [wyróżnienie – D. N.] opisie tego gabinetu [gabinetu minerałów Gottwalda]”, pojawia się w 1814 roku⁵¹. Później w XIX wieku rękopis katalogu aukcyjnego był wykorzystywany przez pracowników akademickiego muzeum mineralogicznego w pracy badawczej, ich zapisy archiwalne zawierają odwołania do niego⁵². Określenie rękopisu jako „oryginalny” w szkicu Siewiergina pozwala umiejscowić pojawienie się tegoż manuskryptu w gabinecie minerałów Kunstkamery w czasie po-

⁴⁹ G. Rzączyński, *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae annexarumque provinciarum in tractatus XX divisa*, Typis Collegii Soc. JESU, Sandomierz 1721, s. 18, 22, 28–29, 37, 180. Dzieło to znajdowało się w zbiorach Biblioteki i Kunstkamery. J. Bacmeister wspomina o nim wśród książek o historii naturalnej w zbiorach Kunstkamery (J. Bacmeister, op. cit., s. 51).

⁵⁰ W. I. Wiernadskij, *Oczerki po istorii jestiestwoznaniija w Rossii w XVIII stoletii*, w: idem, *Trudy po istorii nauki*, Moskwa 1988, s. 152.

⁵¹ W. M. Siewiergin, op. cit., s. 8–9.

⁵² C. I. Grewingk, *Das Mineralogische Museum der Academie der Wissenschaften in St. Petersburg* (Bd. 1), 1854–1857 // Materiały Mineralogicznego muzeja im. A. Je. Fiersmana RAN. D. b/n. l. 6 ob.; idem, *Das Kaiserlich – Russische Mineralogische Museum der Academie der Wissenschaften in St. Petersburg* (Bd. 2), August 1846 // Materiały Mineralogicznego muzeja im. A. Je. Fiersmana RAN. D. b/n. l. 7; A. F. Giebiel, *Swiedienija, sobrannyje Giebielem o minieralogiczeskich kollekcijach, postupiwszych w Akadiemiju nauk s XVIII po 1872 god. Matieriaty dla istorii minieralogiczeskiego muzeja* // PFA RAN. F. 25, Op. 1. № 144. l. 5 ob.

przedzającym pracę Siewiergina w petersburskiej Akademii Nauk (tj. przed latami dziewięćdziesiątymi XVIII wieku). Możliwe, że rękopis dotarł do Rosji razem z gdańską kolekcją (przemawia za tym to, że w źródłach rosyjskich powoływano się jedynie na rękopis, gdyby dysponowano drukowaną wersją katalogu aukcyjnego, nie byłoby takiej konieczności).

Nawet najbardziej pobieżny ogląd katalogu minerałów Kunstkamery z 1745 roku pozwala od razu zauważyć w nim kilka najbardziej rzucających się w oczy eksponatów z *Musaeum Gottwaldianum*, o których mowa w katalogu aukcyjnym, a zwłaszcza „kamień zwany de cobra de capello” oraz „kamień wydobyty z prawej nerki króla polskiego Jana III po jego śmierci”⁵³. Zbieżność toponimów w obu katalogach pozwala na wyciągnięcie wniosku o korzystaniu przez jego autora z opisów poszczególnych eksponatów mineralnych zawartych w katalogu aukcyjnym kolekcji Gottwalda. Te podobieństwa dowodzą, m.in., że autorzy pierwszego katalogu gabinetu minerałów z 1745 roku korzystali z posiadanych opisów kolekcji Gottwalda⁵⁴, jednak interesujące jest, że te „gotowe” opisy nie zostały zapożyczone w całości. Kolekcja gabinetu minerałów Kunstkamery była tworzona niejako „od nowa”, konstruowano ją od początku, zarówno na poziomie struktury opisu (tj. wybranego systemu mineralogicznego, jak zwykle się robi)⁵⁵, jak i na poziomie konkretnych detali mineralogicznych opisów eksponatów. W gabinecie minerałów Kunstkamery Akademii Nauk proces ten trwał przez cały XVIII wiek i po 1745 roku, w późniejszych katalogach jego zbiorów nic w opisach tej kolekcji nie przypomina o Muzeum Gottwalda.

Nie tylko Muzeum Gottwalda, ale i inne prywatne kolekcje dzielone na części po dotarciu do petersburskiej Kunstkamery przestawały funkcjonować jako samodzielne zbiory muzealne. Sama kolekcja gabinetu mine-

⁵³ M. W. Łomonosow, op. cit., s. 58–59 (w języku łacińskim), s. 230 (w przekładzie na rosyjski).

⁵⁴ Tego samego dowodzą przytoczone przeze mnie informacje akademika Ammana wskazującego na „tablice Gottwalda” (ryciny) w związku z pracą nad katalogiem minerałów z 1745 roku.

⁵⁵ D. D. Nowogrodowa, *Tri kataloga iz Archiwa Mineralogiczeskogo muzieja im. A. Je. Fiersmana RAN*, „Nowyje dannyje o mineralach. Izdaniye Mineralogiczeskogo Muzieja im. A. Je. Fiersmana RAN” 2011, wyp. 46, s. 114–123.

rałów nie pozostawała niezmienna, ulegając ciągłym „przekształceniom”. W XVIII wieku w ciągu 50 lat opisywano ją zaledwie trzykrotnie: w katalogu Gmelina–Ammana–Łomonosowa (1745)⁵⁶, w katalogu Lehmana (1760)⁵⁷ oraz w katalogu Georgi–Renowanca–Zujewa (1786–1789)⁵⁸, przy czym każdy następny katalog był jakby zaprzeczeniem poprzednich katalogów, sporządzano go według nowych zasad i nawet te same eksponaty opisywano bez odwołań do wcześniejszych inwentarzy (dlatego właśnie praca zmierzająca do rzeczywistej rekonstrukcji kolekcji z okresu XVIII wieku, opierająca się na istniejących katalogach, jest tak trudna). Dopiero w katalogu z lat 1786–1789 pojawiła się specjalna rubryka przeznaczona dla odnośników do opisów eksponatu we wcześniejszych katalogach (w tym w katalogach kilku kolekcji prywatnych), jednak w tym inwentarzu, które-

⁵⁶ *Catalogus mineralium.*

⁵⁷ Katalog rękopiśmienny *Lehmann's Catalog. Neuere Exemplar. Bd. I. II* // Materiały Minerałogicznego muzeum im. A. Je. Fiersmana RAN. D. № 17. 166 l.

⁵⁸ Również rękopiśmienny katalog składający się z czterech części, z których każda opisywała oddzielny dział kolekcji gabinetu minerałów. Jedną nazwą „katalog Georgi–Renowanca–Zujewa” określałam dwie części mineralogicznego opisu kolekcji i dwie części opisu skamielin. Katalog zagranicznej części gabinetu minerałów: *Index Lithophylacei exotici Musei Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, MDCCLXXXIX // Materiały Minerałogicznego muzeum im. A. Je. Fiersmana RAN, D. № 60. 98 l. i katalog eksponatów pochodzących z Rosji: *Index Lithophylacei Rossici Musei Academiae scientiarum Petropolitanae. Georgi's Katalog der russischen Mineralien und Gesteine (1786–1789), Copie des Georgischen Originale* // Materiały Minerałogicznego muzeum im. A. Je. Fiersmana RAN. D. b/n. 50 l. Katalog skamielin został osobno sporządzony przez „adiunkta Zujewa” i również składał się z dwóch części oddzielnie opisujących rosyjską i zagraniczną część kolekcji skamielin. Zachował się katalog skamielin rosyjskich (*Enumeratio fossilium Rossiae indigenorum, classem quartam Systematij mineralogici Walleriani constituentium. Présenté à la Conférence le 27 Nov: 1788* // Materiały Minerałogicznego muzeum im. A. Je. Fiersmana RAN. D. № 1. l. 82–94).

go autorzy operowali zaledwie pięcioma źródłami⁵⁹, zabrakło odnośników do katalogu aukcyjnego Musaeum Gottwaldianum⁶⁰.

Jest oczywiste, że rekonstrukcje kolekcji naukowo-przyrodniczych z XVIII wieku rozproszonych po współczesnych zbiorach muzealnych są trudne również dlatego, że np. eksponaty mineralne, w odróżnieniu od dzieł sztuki, mają minimalne ślady obróbki, co czyni niełatwym wykorzystanie charakterystycznych cech stylistycznych w celu ustalenia czasu powstania i identyfikacji na podstawie konkretnych opisów. W związku z tym znacznie bardziej obiecujące byłoby przesledzenie losów zbiorów sztuki Muzeum Gottwalda. W tym przypadku, podobnie jak w przypadku kolekcji minerałów, za najbogatsze źródła informacji należy uznać najwcześniejsze katalogi petersburskiej Kunstkamery z lat 1741–1745⁶¹, w których opisach można znaleźć zbieżności z zapisami katalogu aukcyjnego Gottwalda. Poza

⁵⁹ „L. Lehmann Catalog. mineral. latin.

H. Henckel ... [trudne do odczytania – D. N.] Mineralien. L. germ.

[J. Musei Imperialii petropolitani. Res naturae ex Rego minerali. g. 1745] [zakreślone – D. N.]

G. Index Conchiliorum et Gemmarum.

N. Nartof Catalogus mineralium in lingua rossica.

S. indicat ex Collectione Saxonis.

J. Index Conchyliorum et Gemmarum scriptus”.

(I. G., Georgi, *Index Lithophylacei exotici Musei Academiae Scientiarum Petropolitanae. Anno MDCCLXXXIX* // PFA RAN. R-d I. Op. 122. № 8a. l. 2 ob.).

⁶⁰ Dopiero w drukowanym przeglądzie gabinetu minerałów z 1814 roku, w rozdziale poświęconym bursztynowi, krótko wspomniano o „licznych i starych zbiorach Gottwalda” (W. M. Siewiergin, op. cit., s. 67). Więcej na temat znamienitej niegdyś kolekcji bursztynu z Muzeum Gottwalda i jej losach w Rosji zob. D. D. Nowgorodowa, *Pierwaja nauczna-ja kolekcija jantaria w Rossii*, w: *Jantar’ w istorii miedycyny: matieriały Mieżdunarodnoj naucznoj konfieriencyi*, pod ried. I. A. Polakowoj, T. Ju. Suworowoj, Kaliningrad 2016, s. 179–196 (wersja angielska: eadem, *First Scientific Collection of Amber in Russia*, w: *Amber in the History of Medicine: Proceeding of the International Conference*, eds. I. A. Polyakova, Ch. J. Duffin, T. J. Suvorova, Kaliningrad 2016, s. 155–171).

⁶¹ *Musei Imperialis Petropolitani*. Treść katalogów według tomów: vol. 1, pars 1: *Qua continentur res naturales ex regno animali* (1742); vol. 1, pars 2: *Qua continentur res naturales ex regno vegetabili* (1745); vol. 1, pars 3: *Qua continentur res naturalis ex regno minerali* (1745); vol. 2, pars 1: *Qua continentur res artificiales* (1741); vol. 2, pars 2: *Qua continentur nummi antiquae* (1745); vol. 2, pars 3: *Qua continentur nummi recentiores* (1745).

tym, jak wskazał O. J. Niewierow⁶², w badaniach z zakresu rzeczowej rekonstrukcji kolekcji osiemnastowiecznej mogą być przydatne również inne materiały archiwalne, zwłaszcza *Rospis' zolotym i sieriebrianym wieszczam i dorogim kamienjam* (Inwentarz rzeczy złotych i srebrnych oraz drogich kamieni – przyp. tłumacza) Kunstkamery z 1745 roku w języku rosyjskim⁶³. W tym „inwentarzu” znajduje się rubryka zawierająca odnośniki do takiej czy innej kolekcji, z której dany przedmiot trafił do Kunstkamery (co prawda nie we wszystkich przypadkach została ona wypełniona), i rzeczywiście znajdujemy tam kilka zapisów odsyłających bezpośrednio do Muzeum Gottwalda⁶⁴: „Nr III. Szafa II. Od Gottwalda: Nr 15 – Puchar z ciemnego agatu oprawny w złoto; Nr 16 – Pokal bursztynowy rzeźbiony oprawny w srebro złożone⁶⁵. [...] Nr 20 – Łyżka kryształowa z aliażową rączką ozdobiona złotem i kamieniami. Uwaga: Polski król Jan III jej używał⁶⁶. [...] Szufflada IV. Od Gottwalda: Naszyjnik z koralami z krwawnika”⁶⁷.

Bardzo ważnymi źródłami wizualnymi są również wykonane w XVIII wieku szkice wybranych eksponatów opisanych w katalogach Kunstkamery z lat 1741–1745. Część tych rysunków została zidentyfikowana w rosyjskich zbiorach: w Państwowym Ermitażu, Muzeum Rosyjskim, Petersburskim Oddziale Rosyjskiej Akademii Nauk (PFA RAN)⁶⁸.

⁶² O. J. Niewierow, *Risunki driewnostiej i riedkostiej iż Pietrowskoj Kunstkamiery*, w: „Narisowanij muziej” *Pietierburgskoj Akadiemii nauk 1725–1760*, t. 1, Sankt Petersburg 2003, s. 195–197.

⁶³ J. Taubert, *Rospis' zolotym i sieriebrianym wieszczam i dorogim kamienjam, katoryje chraniatsia pri impieratorskoj kunst-kamierie, w połatie GG. 12 marta 1745 g.*, w: *Materiały dla istorii Impieratorskoj akadiemii nauk. T. 7 (1744–1745)*, Sankt Petersburg 1895, s. 299–322. Oczywiście pomyłka – powinno być „w połatie TT”, jak pokazuje to usytuowanie tej kolekcji na planie Kunstkamery z 1741 roku (zob. tab. 3).

⁶⁴ N. P. Kopaniewa, *Pierwyje Kollekciji kunstkamiery: sobranije Christofa Gottwalda*, w: *Indojewropiejskoje jazykoznanije i klassiczeskaja filologija -XVII (cztienija pamiaty I. M. Tronskogo)*. *Materiały Międzynarodnoej konfieriencyi, prochodiszszej 24–26 ijunia 2013 g.*, otw. ried. N. N. Kazanskij, Sankt Petersburg 2013, s. 449.

⁶⁵ J. Taubert, op. cit., s. 313.

⁶⁶ Ibidem, s. 314.

⁶⁷ Ibidem, s. 315.

⁶⁸ Korpus ilustracji zachowanych w rosyjskich zbiorach został niedawno opublikowany: „Narisowanij muziej” *Pietierburgskoj Akadiemii nauk 1725–1760*, t. 1–2, Sankt Petersburg 2003–2004.

Na ilustracjach tych są zwykle widoczne numery eksponatów, którymi zostały one oznaczone w pierwszym zbiorczym katalogu gabinetów Kunstkamery⁶⁹, co daje możliwość porównania obrazów z opisami.

Jednak również w przypadku zbiorów sztuki, podobnie jak w opisach minerałów, w katalogach Kunstkamery z lat 1741–1745 nie było regułą wskazywanie, z jakiej prywatnej kolekcji pochodzi dany przedmiot; takie informacje są raczej szczęśliwymi wyjątkami. Rekonstrukcja historii eksponatów z wczesnego etapu istnienia Kunstkamery oraz przypisanie części z nich do Muzeum Gottwalda wymaga skrupulatnego porównania opisów zawartych w źródłach pisanych i materiałów wizualnych oraz poszukiwań samych eksponatów w zbiorach rosyjskich muzeów. Takie działania mogą jednak zakończyć się sukcesem. Wszystko wskazuje na to, że w rosyjskim obiegu naukowym do niedawna nie funkcjonowały opisy zawarte w katalogu aukcyjnym. Przez to, że w rosyjskiej literaturze od XVIII wieku utrzymało się określenie Muzeum Gottwalda jako „gabinetu minerałów”, katalog jego zbiorów nie był najwidoczniej uważany za cenne źródło informacji na temat dzieł sztuki, tj. artificialiów. Przytoczony wyżej przykład skutecznej atrybucji mozaik z florentyńskiego marmuru pokazuje jednak efektywność wykorzystania w tym celu katalogu aukcyjnego Muzeum Gottwalda.

Porównanie opisów zawartych w źródłach rosyjskich i w katalogu Muzeum Gottwalda oraz analiza graficzna ilustracji eksponatów Kunstkamery w przypadku niektórych obiektów pozwala na natychmiastowe określenie ich jako należących niegdyś do kolekcji Gottwalda. Jednym ze źródeł ikonograficznych jest np. akwarela pokazująca dwie łyżeczki, „prawą z kryształu górskiego z koralową rączką, lewą – metalową (złożone srebro?), ozdobioną emalią i grawerunkiem: ślimak, delfiny, rośliny”⁷⁰, która zacho-

⁶⁹ *Musei Imperialis Petropolitani Vol. I–II.*

⁷⁰ Opis został sporządzony przez specjalistkę z Działu Historii Kultury Rosyjskiej Państwowego Ermitażu G. A. Princewą (*Narisowannyj muziej*, t. 1, s. 246, nr 931); sama ilustracja została zamieszczona na załączonym do książki dysku CD w rozdziale *Icones adparatus pretiosi*, tj. *Rysunki rzeczy drogocennych*). Ta akwarela (o wymiarach 245 × 293 mm) jest przypisana do dorobku malarza A. A. Grekowa i powstała w latach trzydziestych XVIII wieku. Przechowywana jest w Państwowym Ermitażu (nr inw. EPP–7177) – ibidem. Zob. również ogólny opis zachowanych w Ermitażu rzadkich eksponatów ze zbiorów Kunstkamery (G. A. Princewa, *Chudożestwiennyje imiemorialnyje*

wała się w Państwowym Ermitażu (tab. 7). Przeprowadzone porównanie opisów w dostępnych katalogach pokazuje, że jedną z tych łyżeczek (z koralową rączką), która w katalogu Kunstkamery jest opisana następująco: „N 20: Cochleare cristallinum, cum manubrio corallino, auro et gemmis insigni”⁷¹, można z pewnością zaliczyć do zbiorów Muzeum Gottwalda („Ein schöner Kristallener Löffel / dessen Stiel von röther Coral / und mit Gold und Rubinen eingefügt / welchen König Ioannis III gebraucht von” – opis nr 99 w rozdziale *Artificialia* katalogu aukcyjnego Muzeum Gottwalda)⁷². Chociaż w katalogu Kunstkamery nie wskazuje się na przynależność łyżeczki do kolekcji Gottwalda, to zbieżność szczegółów w opisach nie pozostawia tu pola dla wątpliwości. Ostateczne zaś potwierdzenie tego, że ta łyżeczka została kupiona i przywieziona do Rosji w ramach zbiorów Muzeum Gottwalda oraz znajdowała się w Kunstkamerze, znajdujemy w kolejnym dokumencie z XVIII wieku, mianowicie we wspomnianym już inwentarzu *Rospis’ zolotym i sieriebrianyim wieszczam i dorogim kamienjam*⁷³.

Jest to najprawdopodobniej pierwsza ilustracja eksponatu z Muzeum Gottwalda zidentyfikowana w rosyjskim źródle z XVIII wieku, ale raczej nie ostatnia. Opisy wytworów sztuki pochodzących z Muzeum Gottwalda w rosyjskich źródłach z XVIII wieku mogą różnić się między sobą w taki sam sposób jak opisy minerałów w katalogach. Jednak w przypadku bardzo rzadkich eksponatów należących niegdyś do kolekcji *Artificialia* różnice te odsyłają do konkretnych, widocznych szczegółów oraz specyficznych cech, które mogą następnie powtarzać się w późniejszych katalogach w większym stopniu niż w przypadku kanonicznych opisów przyrodniczych, których wzorce zmieniały się w ciągu całego XVIII wieku. Świadczy to o optymi-

rarity, w: *Narisowannyj muziej*, t. 1, s. 198–200) oraz opis kompleksu zachowanych źródeł, na podstawie których możliwa jest rekonstrukcja historii eksponatów należących do wczesnych zbiorów Kunstkamery (O. J. Niewierow, op. cit.). Na temat okoliczności towarzyszących transferowi ilustracji rzadkich eksponatów z Kunstkamery do Ermitażu i Muzeum Rosyjskiego zob. G. A. Princewa, *K woprosu o postuplenii risunkow s raritetami Kunstkamiery w Gosudarstwiennyj Ermitaż i Gosudarstwiennyj muziej*, w: *Narisowannyj muziej*, t. 1, s. 56–58.

⁷¹ *Musei Imperialis Petropolitani*, vol. 2, pars 1: *Qua continentur res artificiale*, s. 199.

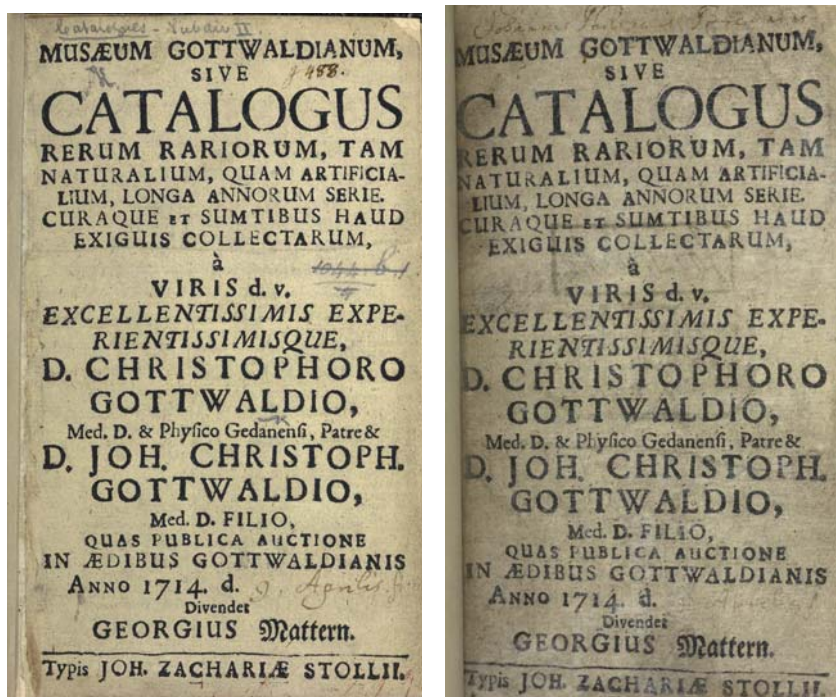
⁷² *Musaeum Gottwaldianum, sive catalogus*.

⁷³ J. Taubert, op. cit., s. 314.

stycznej perspektywie realnej rekonstrukcji znacznej części kolekcji Gottwalda, o ile takie zadanie zostanie podjęte.

Muzeum gdańskich lekarzy i kolekcjonerów Gottwaldów było kolekcją, której wpływu na kształtowanie najstarszych muzealnych zbiorów Rosji nie da się podważyć. Jednak oczywiste braki w zakresie historycznych danych na temat kolekcji są przyczyną tego, że nie została zbadana zarówno ona, jak i w ogóle osiemnastowieczne rosyjskie praktyki kolekcjonerskie. Powyższy artykuł został napisany w celu częściowego wypełnienia tej luki⁷⁴.

tłum. Piotr Zemszał

Tab. 1. Dwa katalogi aukcyjne Muzeum Gottwalda z 1714 roku z wpisaną przez Johanna Philippa Breyne'a na kartach tytułowych datą aukcji „9. Aprilis. St.v.”

Źródło: ©British Library Board, 10044a28 (L)e; B677 (P).

⁷⁴ Dziękuję depozytariuszce mozaiki, pracownicy Działu Zachodnioeuropejskiej Sztuki Użytkowej Państwowego Ermitażu, Jekatierinie Andriejewnie Jakowlewej za przyjacielskie i profesjonalne wsparcie oraz nieocenioną pomoc przy ilustracji powyższego artykułu.

222
405

Johanna et Albertina Breynae

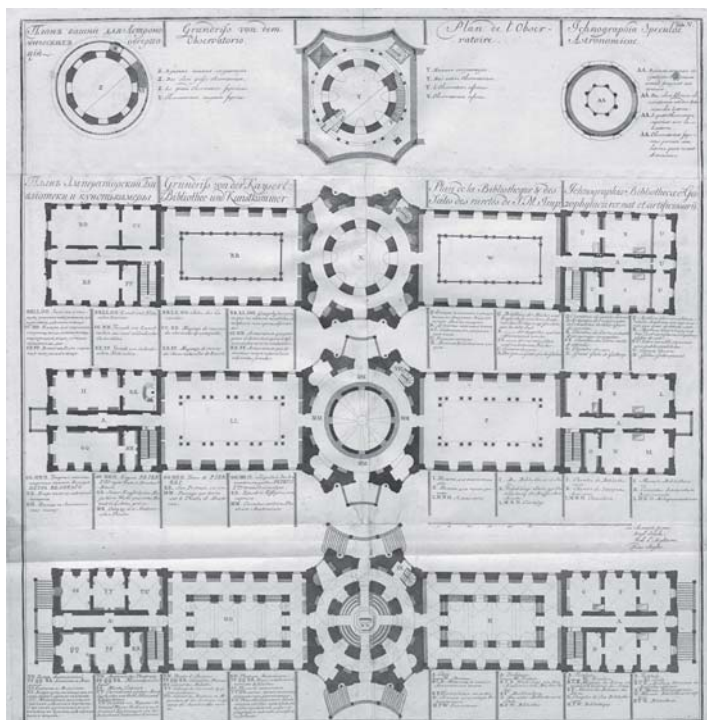
Etiam Literas nras d. 29. Octobris anni 1712 et
d. 21. Octobris anni proxima elapsi, quibus utriusq[ue] Scrip-
tulos librorum Bodonian, responsione (est demum
dignatus; occasione tamen hanc transmittendi. Cata-
logum Musaei Gottwaldiani postea mittere non
possum, partim quia hinc rebus de miserie Delatini
novi; partim etiam ut benivolentia mea tibi
regriam memoriam. Noli ulterius Vi Deluffis
desperandissimas Teas mihi cedere liberas, quas trans-
frendes nec cum Favastioibus, que post anno 1710
hinc viderunt, qui hanc tibi offert, D. Gillis
Moriatorum hactenac potuit, sibi in deus indicare
quid tibi de transmissis tabulis Breynae Gottwal-
dianis videat. Valeam vale Vi Alaberninae
nec amare desine

J. P. Breynae
7. 30. Januar.

P. Gasterum Musaei Exemplar ut nec nomine D.
Scriber hactenac, Januariae rego. Vale

Tab. 2. List Johanna Philippa Breyne'a do Hansa Sloane'a, w którego *postscriptum* doktor Breyne pisze, że wysłała do Londynu dwa egzemplarze katalogu aukcyjnego Muzeum Gottwalda – dla Sloane'a i ich wspólnego przyjaciela Jamesa Petivera

Źródło: ©British Library Board, Sloane MS 4043, f. 222.

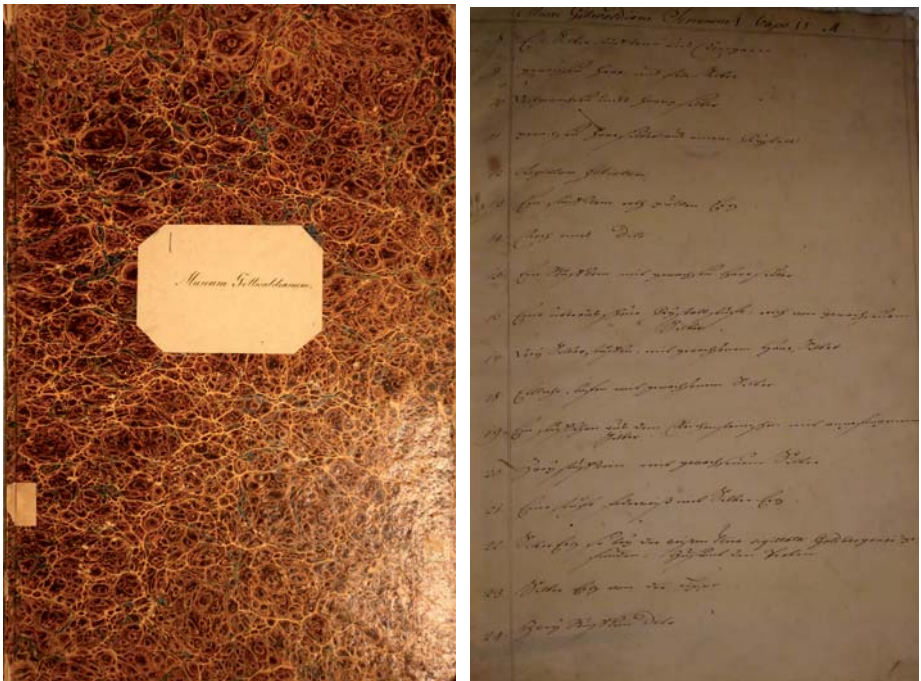
Tab. 3. Plan ekspozycji Kunstkamery z 1741 roku. Na parterze (lewy dolny róg planu) znajduje się „Gabinet minerałów” (QQ., PP., RR.), obok – „Rozmaite kurioza ze złota, srebra i kamieni” (TT.)

Źródło: *Palaty sanktpietierburskoj Impieratorskoj Akademii nauk Biblioteki i Kunstkamiery: Kotorych przedstawlony płany, fasady i profily, pripisannyja jeja impieratorskomu wysoczesztwu gosudarynie wielikoj kniaginie i prawitielnice wsieja Rossii, Sankt Petersburg 1741, Tab. V.*

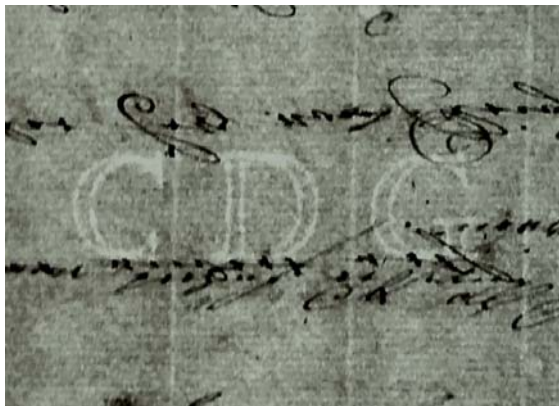
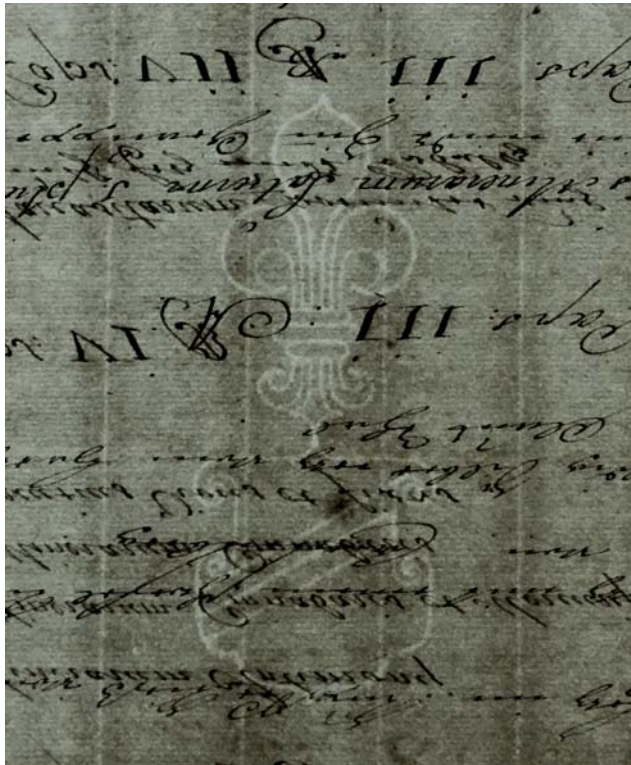
Tab. 4. Marmur ruinowy z kolekcji Muzeum Mineralogicznego im. A. J. Fersmana RAN

Źródło: Muzeum Mineralogiczne im. A. J. Fersmana RAN; numery inwentarzowe od góry do dołu i od lewej do prawej: PDK-2095, PDK-662, PDK-2096, PDK-4202, PDK-672, PDK-7835, PDK-8099. Fotografie autorki.

Tab. 5. Okładka i pierwsza strona opisu rękopiśmiennej katalogu Musaeum Gottwaldianum ze zbiorów Muzeum Mineralogicznego im. A. J. Fersmana RAN

Źródło: Fotografie autorki.

Tab 6. Filigran i litery rękopiśmiennego katalogu Musaeum Gottwaldianum ze zbiorów Muzeum Mineralogicznego im. A. J. Fersmana RAN

Źródło: Fotografie autorki.

Tab. 7. Akwarela przedstawiająca dwie łyżeczki deserowe ze zbiorów Kunstkamery (1730) zachowana w zbiorach Państwowego Ermitażu (Nr inw. EPP-7177)

Łyżeczkę z czerwoną rączką możemy z pewnością zaliczyć do kolekcji Musaeum Gottwaldianum.

Źródło: ©Państwowy Ermitaż (Gosudarstwiennyj Ermitaż)*.

* Dziękuję kolegom z Państwowego Ermitażu za uprzejmą zgodę na publikację tej akwareli w prezentowanym artykule.

